

רגע של היסטוריה על פרהיסטוריה בנחל המערות

נחל המערות ומערות האדם הקדמון מספרים את סיפורה של התרבות הנאטופית וסיפורו של האדם הקדמון. בעודי מלטף את כלבתי בבית הקבע שלי, אני ניזכר כי התיישבות הקבע, וכן אימוץ הכלב כבן לוויה, התחילו בתרבות זו ובתקופה זו. על התקופה והתרבות בשורות הבאות.

אודות הרקע להיווצרות האדם – הלחצים שהביאו את אותו אב קדמון לרדת מהעץ וכיצד נפוצו אבותינו הקדמונים בעולם – ניתן לקרוא במאמר בנושא השבר הסורי-אפריקאי (כאן).

המחקר הפרהיסטורי מתמקד בשחזור הפרקים המוקדמים בתולדות האדם ומעלה מספר שאלות חשובות ומרתקות, כגון: מאין באנו ומי היו אבותינו? איך נראו אבותינו? באלו תכונות היו דומים או שונים מאתנו? במה נבדלים שרידי התרבות החומרית לאורך הזמן? מהו הקשר שביניהם? האם היתה להם שפה? איזה אורח חיים קיימו? איפה הם חיו? מה אכלו אבותינו? כיצד השיגו את מזונם? מה היו תנאי בית הגידול בו חיו? כיצד ומתי התפשט האדם ברחבי העולם? על חלק קטן משאלות אלו אנסה לענות במאמר זה.

הפרהיסטוריה של ישראל עשירה כמו הרצף ההיסטורי: אם נמשיל את פרק הזמן בו התקיים האדם בארץ ליממה, תתפוס התקופה ההיסטורית – זו שמראשיתה ואילך מצויים בידינו מקורות כתובים (לפני כ-10,000 שנה), לא יותר משתי דקות. יתרת היממה שייכת לתקופה הפרהיסטורית – תקופה בה התקיימו תמורות עצומות בתרבויות האדם. הנתונים הפרהיסטוריים המוכרים היום מעידים כי לאורך מרבית הזמן התקיימו זה לצד זה מספר טיפוסים אדם. עד לפני כ-30,000 שנה, עם היכחדותם של הניאנדרטלים, לא היינו מין אנושי יחיד, ובד בבד עמנו התקיימו

מיני אדם ומיני דמויי אדם נוספים. בהמשך, עם התבססותם של אבותינו המודרניים, החלו להשתנות דגמי הניצול של הסביבה שהביאו איתם בהדרגה לשינוי בארגון החברתי. שיאם של שינויים אלה ללא ספק אירע לפני כ- 10,000 שנה, עת אנו עדים לנטישת אורח החיים המסורתי של צייד ולקט ואימוץ אורח חיים חקלאי. שלב זה מציין את נקודת האל-חזור בהתנתקות האדם מן הסביבה הטבעית שהייתה לו גורם מגביל בתקופות הקודמות.

לפני כ-4 מיליון שנה מתבססת קבוצה חדשה של דמויי אדם במישורי הסוואנה שבאפריקה. תכונותיה המשותפות היו שיניים בעלות ניבים קטנים, שיניים טוחנות גדולות ועבות וזקיפות קומה. מוחם היה קטן ודמה בגודלו למוחם של קופי העל. הממצאים הראשונים אודותיהם התגלו בשנות העשרים של המאה הקודמת בדרום אפריקה ולכן קיבלו את השם "אוסטרלופיתקוס" – קוף אדם דרומי.

ארבעה מינים נוספים לפחות השייכים למשפחת האוסטרלופיתקים נתגלו מאז ועד היום. מין אחד, עדין וקטן יותר, כונה אוסטרלופיתקוס אפריקנוס, ואילו האחר – גדול יותר בעיקר בשיניו ובגולגולתו – נקרא אוסטרלופיתקוס רובוסטוס. שני מינים אלה נמצאו בפרקי זמן עוקבים. האפריקנוס הקטן יותר תוארך לכ-2.5 מיליון שנה ואילו הרובוסטוס מאוחר יותר בכמיליון שנה.

מין אחר של אוסטרלופיתקוס נתגלה במזרח אפריקה בשנות ה-70 והוא הקדום ביותר בין מיני קבוצה זו ותאריכו נע סביב 4 מיליון שנה. מין זה מהווה נכון להיום את המין הקרוב ביותר לנקודת הפיצול בין השימפנזה לענף ההומינידים. שמו המדעי הוא אוסטרלופיתקוס אפרנסיס. למין זה יש לי חובה גדולה ולהלן הסיפור.

הממצא הראשון שהוגדר כאפרנסיס התגלה באתיופיה על ידי הפליאואנתרופולוג דונלד ג'והנסון, והוא אחד המאובנים המפורסמים בחקר האבולוציה של האדם. זהו שלד של נקבה שקיבל את הכינוי הפופולרי "לוסי" (על שם השיר שנוגן ברקע בזמן שהתגלה השלד – שירם של החיפושיות "Lucy in the Sky with Diamonds"). השלד התגלה באתר ארכאולוגי הנמצא בעמק נהר האוואש התחתון שבמשולש "עפר" באתיופיה (ומכאן השם "אפרנסיס"). עותק של השלד הוצב במוזיאון לטבע בז'נבה, ולשם הרצתי את המשפחה שלי בהתלהבות להראות להם את הסבתא העתיקה שלהם. לאחר שראו שמדובר בגברת בגובה של 1.1 מ', הבינו בדיוק מהיכן קיבלנו את הגובה התמיר של המשפחה.

לכם אני ממליץ לקרוא את הספר שכתבו דונלד ג'והנסון ומייטלנד אדי הנקרא "לוסי – ראשית המין האנושי" (הספר תורגם לעברית בהוצאת מסדה).

האוסטרלופיתקים היו יצורים נמוכים ורזים. גובהו של אפרנסיס היה כ-1.15 מ', ומשקלו המשוער לא עלה על 25 ק"ג. הם היו זקופי קומה, הולכים על שתיים מובהקים, ושיניהם מעידות שעיקר מזונם היה מצמחי הסוואנה. נפח מוחם של האוסטרלופיתקים (450 סמ"ק) קטן בהשוואה לאדם המודרני (1400 סמ"ק), והוא גדול אך במעט מזה של מוח השימפנזה (400 סמ"ק).

מוסכם היום על מרבית החוקרים שאוסטרלופיתקוס אפרנסיס הוא אב הטיפוס של מיני האוסטרלופיתקים האחרים. רובם של החוקרים סבור שראשיתו של הענף שהביא להתמיינות האדם אף הוא מוצאו באפרנסיס.

בזמן כל שהוא לאחר הופעתו של האפרנסיס הופיע מין חדש, ואף מין זה היה זקוף קומה. התמחותו התבטאה בפיתוח המוח, ואילו מערכת השיניים שלו לא השתנתה כמעט במהלך הזמן (כלומר, נשארה זהה לזו של האפרנסיס). נפח מוחו של היצור היה כמעט כפול מזה של אפרנסיס – בין 700-800 סמ"ק (כ-60% מנפח מוח האדם המודרני), ולראשונה נמצאו כלי אבן מעובדים בעלי קשר ברור ליצור זה כמעט בכל אתר בו נמצא. נפח המוח והיכולת ליצור כלים נתנו ליצור את השם "הומו הביליס" – האדם היכול, המסוגל, המיומן. הופעתו הראשונה של הומו הביליס, עפ"י ההערכות, חלה לפני כ-1.8 עד 2 מיליון שנה.

הומו הביליס התגלה עד היום רק באפריקה. בסביבתו של **הומו הביליס נמצאו הכלים הראשונים**, רובם כלי קיצוץ גסים (המכונים בשם הקיבוצי "התרבות האולדובאית"). תבנית השחיקה של הכלים מעידה שהם שימשו קרוב לוודאי לפיצוח עצמות וקרצוף בשר. בניגוד לאוסטרלופיתקים בני זמנם שהיו בבירור צמחוניים, אכל הומו הביליס מכל הבא ליד, לרבות נבלות. הופעת הכלים שחררה את מערכת הלעיסה מהעומס שהיה מוטל עליה עד אז. עיבוד המזון באמצעות הכלים צמצמה את הצורך במנגנון לעיסה יקר מבחינה אנרגטית ואפשרה הפניית משאבים לכיוונים אחרים (למשל הגדלת נפח המוח). ואכן, משלב זה ניכרת מגמה ברורה של הגדלת נפח המוח בבני האנוש, בעוד שאר המאפיינים האנטומיים לא עוברים שינויים קיצוניים.

ההומו הביליס חלק את מרחבי הסוואנה עם האוסטרלופיתקוס. מבחינה מורפולוגית הוא נראה כיצור מעבר בין האוסטרלופיתקים להומו ארקטוס המאוחר יותר. יחד עם ההומו סאפיינס המאוחר עוד יותר נמצאים שלושת מינים אלו על קו התפתחות מתמשך אחד, המאופיין ע"י שונות גיאוגרפית רבה לאורך כל ההיסטוריה האבולוציונית שלו.

הומו הביליס נמצא, כאמור עד כה, רק באפריקה. המין שבא אחריו, **ההומו ארקטוס (האדם הזקוף), נמצא ברחבי העולם הישן כולו** (אפריקה, אירופה ואסיה). מדובר בתקופה שבין 1.2 מיליון שנה לבין 120,000-130,000 שנה לפני זמננו. בהשוואה להומו הביליס, היה נפח מוחו של הארקטוס גדול יותר משל ההביליס, והגיע לממוצע של 900 סמ"ק. גם קומתו היתה גבוהה, כמעט כגובהו של האדם המודרני. נוכחותו על פני כל העולם הישן מעידה שהצליח להשתחרר מהגומחה האקולוגית שאליה היו מוגבלים כל ההומינידים לפניו. האינטליגנציה שלו, יחד עם **יכולת שליטה באש** שהתגלתה על ידיו, אפשרו לו לפרוץ לגומחות אקולוגיות שעד אז היו סגורות להומינידים האחרים.

ישראל שימשה גשר יבשתי עבור ההומו ארקטוס בדרכו לכיבוש אסיה ואירופה. עדויות לנוכחות של הומו ארקטוס בישראל נמצאו **באתרי עובדיה** (מדרום לכנרת) ובגשר בנות יעקב (סמוך לקיבוץ גדות). האתר הקדום ביותר של הומו ארקטוס באירופה נמצא בצרפת וגילו כ-800,000 שנה. באתרים אלו נמצאו הכלים הטיפוסיים שיצר ההומו ארקטוס – אבני יד גסות עשויות בזלת. אבן היד היא הכלי הבולט בתוך מכלולי הכלים של האדם הקדום למשך כמיליון שנה. אבן היד היא גם סימן ההיכר של התרבות האשליית (ע"ש האתר סנט-אשל, בצרפת שם הוגדרה לראשונה), התרבות הראשונה שנמצאת מחוץ לאפריקה באירופה ואסיה. כל ההומינידים עד כה חיו בקבוצות של עד 25 פריטים.

בערך לפני כ-100,000 שנה מתחלף ההומו ארקטוס **בהומו סאפיינס** ברחבי העולם הישן. לא ברור אם החלפה זו היתה אירוע חד פעמי (היציאה מאפריקה) או אירוע בלתי תלוי שהתרחש בכמה מקומות במקביל. עם התבססותו של הומו סאפיינס ברחבי העולם הישן אנו מוצאים שני טיפוסים של אתרים: אתרים שיש בהם שרידים אנושיים של הומו סאפיינס "מודרני" ואתרים בהם יש שרידים אנושיים השונים מקודמיהם ומהאדם המודרני. השם הכללי שניתן ליצור אנושי זה, השונה מהומו ארקטוס ומהומו סאפיינס, הוא **הומו ניאנדרתלנסיס** (ע"ש מקום הימצאו הראשון בעמק הניאנדר בגרמניה). במזה"ת מתקיים מצב ייחודי בו נמצאו שרידים של שני המינים בחפיפה גיאוגרפית אחת.

חשוב לציין שההבדלים בין שני טיפוסים אדם אלו הם מורפולוגיים ולא תרבותיים. הניאנדרטל שונה מהומו סאפיינס במבנה גופו (שהינו מוצק יותר ובו הרבה מאחזי שרירים מפותחים) ובפנים בולטות קדימה, בעיקר באזור האף והלסת. כנראה שהמאפיינים האנטומיים מבטאים הסתגלות לתנאי קור (פרופורציות דומות באברי הגוף והפנים קיימים היום אצל האסקימואים). בנוסף, נפח המוח של הניאנדרטלים היה גדול מנפח המוח של האדם המודרני (כ-1,550 סמ"ק). להוציא את ההבדלים האנטומיים אין שום אפשרות להבדיל בין אתרי ניאנדרטלים להומו סאפיינס על סמך תעשיית כלי הצור וכלכלת הקיום בין אתרים השונים. כלומר, בהיעדר שרידים אנושיים אין שום אפשרות לדעת מיהו האדם שישב באתר זה או אחר. מידת האינטראקציה בין שני מינים אלה מהווה עד היום חור שחור במחקר הפרהיסטורי. מקרה מבחן מעניין לבעיה זו **מתקיים בנחל המערות**. במערת הגדי נמצאו 14 נקברים מטיפוס הומו סאפיינס ובהמשך הנחל נמצאה קבורה של אישה ניאנדרטלית טיפוסית. עד היום לא ברור

מה מקורם של הניאנדרטלים הארץ ישראלים. יתכן שהם צאצאיהם של ניאנדרטלים שהיגרו מאירופה לאזורים חמים יותר במזרח אגן הים התיכון, אך גם בנושא זה אנו רחוקים מתשובה חד משמעית.

אצל הניאנדרטלים אנו מוצאים בפעם הראשונה קבורות מסודרות ולחלקן מצורפות מנחות (קרני יחמור על חזה שלד הילד ממערת קפזה, ליד נצרת ושן קרנף על שרידי הילד מכבארה). כמו כן, מופיעים סימנים לריפוי ממחלות גופניות קשות (במערת שנידר, באירן, נמצאו שרידי ניאנדרטל קטוע יד שהגיע לגיל מתקדם על אף נכותו). ממצאים אלה מצביעים על רמה מסוימת של ארגון חברתי.

לפני כ-20,000 עד 11,000 שנים, בתקופת האבן הקדומה של ישראל, משגשג באזורינו ההומו סאפיינס. תקופה זו חופפת בערך לתקופת התרבות הנאטופית (אשר הוגדרה לראשונה בנחל נטוף – [הרחבה במאמר זה](#)). באופן כללי ניתן לומר שעל אף חילופי התרבויות, לא התרחשו שינויים מובהקים באורח חייו של האדם הפרהיסטורי. בפרק זמן זה מוכר האדם **כצייד-לקט** שנדד בחבורות קטנות, תוך שהוא מנצל אזורים אקלימיים שונים בהתאם לזמינות המשאבים העונתית.

השינוי הבא שחל בחיי האדם התרחש באזורינו התרחש במהלך התקופה הנאטופית. בתקופה זו מופיעים סימני המעבר מצייד וליקוט מזון לכלכלה המבוססת על חקלאות ומקנה. **לראשונה לפני 10,000 שנה משתחרר האדם מהתלות במזון שמצא בסביבתו ונהפך מבעל חיים הניזון מטרף ליצרן מזון** המעצב ומסגל את הסביבה בה הוא חי לצרכיו, תוך התנתקות הדרגתית מהסביבה הטבעית שהייתה גורם מגביל בתקופות הקודמות. בתקופה זו חלו שינויים מהירים באקלים אשר הביאו לשינוי בפיזור תפוצת מקורות הקיום.

בשיא התקופה מופיעים הנאטופים המזוהים **כראשונים בעלי נטייה לשיבת קבע**, והקבוצה גדלה לקבוצה של עד 100 פרטים. בין אתרי התרבות הנאטופית מוצאים בפעם הראשונה בתיעוד הארכיאולוגי אתרי בסיס גדולים שישבו, כנראה, לאורך כל השנה. מבין אתרי הבסיס הנאטופים נמצאים במורדות הכרמל, במפגש עם בית הגידול של משור החוף, מערת אל-ואד ושרידי הישוב על הטרמסה בפתחת המערה, בנחל המערות, הטרמסה בפתחת מערת נחל אורן, מערת היונים בגליל ועינן על גדת ימת החולה. באתרי תרבות זו מוצאים לראשונה מבני מגורים ואחסון, ממצא המצביע על אוכלוסייה בעלת נטייה לשיבת קבע. הנטייה הנאטופית לשיבת קבע נלמדת גם מראשית הופעתם של בעלי חיים החיים עד היום בקרבת האדם. לראשונה מופיעים שרידים של עכבר הבית, דרוו הבית, חולדה מצויה ומינים שיתופיים אחרים שממשיכים ללוות אותנו עד היום. נראה ששיבת הקבע גרמה לשינוי נוף סביבת האתר, וזו תרמה להתבססותם של מיני בע"ח שידעו לנצל את הנישה החדשה שנוצרה, וקודם היו נדירים או לא הופיעו כלל. בנוסף להופעתם של מבנים, **מופיעים בפעם הראשונה באזורינו גם סימני אומנות**: תכשיטים, צלמיות בעלי חיים וכלי עצם.

בפעם הראשונה מופיעות גם **קבורות מאורגנות בבתי קברות מסודרים**. הבדלים בין טיפוס הקבורות והמנחות המצורפות לנקברים מסוימים מצביעים על אוכלוסייה בעלת ריבוד חברתי. בשני קברים בגליל, במערת היונים, בגליל התחתון, ובעינן (מלאחה), בבקעת החולה, נמצאה קבורת אדם עם כלב. אלה השרידים העתיקים ביותר של כלבים מביתיים. על סמך ממצא זה וממצאים אחרים **מקובל להניח שביות הכלב התרחש על ידי אנשי התרבות הנאטופית**.

במהלכה של התרבות הנאטופית אנו עדים לשני מאפיינים כלכליים המציינים שינוי בדרך השגת המזון. מאפיין כלכלי ראשון מתבטא בהגדלת מגוון החיות הניצודות. בעוד שבתקופות קודמות היו תושבי האזור צדים בעיקר יונקים גדולים, הרי שעם גידול האוכלוסין עלתה מידת הניצול של מינים רבים יותר, גם כאלה שערכם הכלכלי נמוך. כתוצאה מכך החל האדם לצוד גם בעלי חיים קטנים, על ידי פיתוח שיטות צייד שאפשרו לצוד כמותית מספר רב יותר של בעלי חיים. שיטות הצייד התפתחו ולצידן החל גם ציד עופות ודייג, שכנראה לווה בפיתוח הטכניקות לטוויית רשתות.

במערת כברה נמצא סהרון (כלי צור) תקוע בעמוד שדרה של אדם. משערים שהמעבר לישוב קבע יצר לחצים חברתיים בגלל התלות בשכנים, ממצאים שמוסברים ע"י הפגת מתחים בין השכנים.

דור

דור היתה עיר נמל קדומה ומרכזית החל מימי הכנענים ועד לתקופה הרומית. העיר נזכרת לראשונה במקורות מצריים קדומים לפני כ-4000 שנה. כבר בתקופה הכנענית הייתה זו עיר חשובה, ובספר יהושע מוזכרת דור כאחת הערים שנכבשו בידי בני ישראל, לאחר שמלך דור הצטרף ליבין מלך חצור במלחמה נגד בני ישראל: "וַיְהִי, כִּשְׁמֵעַ יְבִין מֶלֶךְ-חָצוֹר; וַיִּשְׁלַח, אֶל-יֹאכָב מֶלֶךְ מְדוֹן, וְאֶל-מֶלֶךְ שְׁמֶרוֹן, וְאֶל-מֶלֶךְ אַכְשָׁף. וְאֶל-הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מִצְפּוֹן, בְּהָר וּבְעֶרְבָה נֶגֶב כְּנָרֹת--וּבְשִׁפְלָה; וּבְנָפֹת דוֹר, מַיִם" (יהושע, י"א, א'). כאשר אזכור נפה לא מופיע עבור ערים אחרות שנכבשו, ומכאן ניתן ללמוד על חשיבותה הרבה.

במסגרת עסקי גרתי כשנה וחצי במוסקבה וככל אימת שהתאפשר לי הדבר, יצאתי לחקור את מכמני העיר. באחד המוזיאונים שלה נחשפתי למה שמכונה "פפירוס מוסקבה 120". פפירוס זה נרכש ב-1891 על ידי על ידי האגיפטולוג הרוסי ולדימיר גולנישצ'ב. הפפירוס הוא חלק מאוסף מוזיאון פושקין לאמנות יפה במוסקבה, והתגלה בשנת 1890 באל-חיבה שבמצרים התיכונה. הוא מתאר את מסעו הימי של ון אמון שהיה כהן מצרי מהעיר אמון לעיר "גבל" שבלבנון. מטרת המסע הייתה רכישת קורות עצי ארז לצורך בניית סירה לאל אמון. אחת לשנה, בעת גאות היאור, יצא ון אמון למסע שיט מלווה בכוהנים על גבי הנהר לצורך התאחדות עם בת זוגו "מות".

הפפירוס מתאר אירוע שאירע בשנת 1100 לפני הספירה (לערך). אותו ון אמון עצר בדרכו בדור, ואחד מתושביה גנב את כספו. הוא פנה למלך בתלונה. מלך הת'כר (השבט שבמקום) שבדור, התעלם מתלונתו של ון אמון ובתגובה גנב ון אמון את כספם של דורים בהם נתקל בחוף צור. עם יציאתו מגבל, הוא נתקל ב-11 ספינות של בני דור שרצו לאסרו, אך הצליח להימלט ולשוב למצרים.

בחפירות דור נחשפה חומה מבוצרת מתקופה זו, אחת המרשימות שהתגלו בארץ.

גם בתקופת שלמה המלך היתה דור בירת נפה, ובן-אבינדב, הנציב שמשל בדור, נשא את טפת בת שלמה לאישה: "בן-אבינדב, כל-נפת דאר; טפת, בת-שלמה, היתה לו, לאשה" (מלכים א', ד', י"א).

מאות שנים לאחר מכן, מוזכרת העיר בכתובת על מצבת קברו של אשמונעזר מלך צידון "יתן לנו אדון מלכים את דאר ואת יפו, ארצות הדגן האדירות אשר בשדה שרון". בתקופה ההלניסטית המשיכה דור לשגשג והיוותה מרכז תעשייתי בו יוצר צבע הארגמן.

עם הקמת קיסריה בתקופה הרומית, דעכה דור.

בתקופה הביזנטית התקיימה באתר כנסייה ביזנטית הכוללת גם מאגר מים פתוח וקבר מקודש, ונמצאת בצדו הדרומי-מזרחי של התל, בצמוד לבתי קיבוץ נחשולים. הכנסייה נמצאת מעל מקדש הלניסטי שהוקדש לאל אפולו. הכנסייה והמקדש נמצאים מחוץ לגבול הגן הלאומי.

בימי הביניים הוקמה באתר מצודה קטנה, שנתנה לו את שמו הערבי, ח'רבת אל-בורג'. יש המציעים לזהות מצודה זו עם מצודה צלבנית בשם מרל (Merle), אך זיהוי זה מוטל בספק.

שלד קודם

ספינה טרופה מחוף דור היא הקדומה ביותר בעולם שנבנתה בשיטת "שלד קודם". הספינה הקדומה ביותר שנבנתה בשיטה זו ואשר הייתה מוכרת עד עתה נמצאה בטורקיה ותוארכה לרבע הראשון של המאה ה-11 לספירה. הטרופה הישראלית קדמה לה בכחמש מאות שנים.

הטרופה של ספינת סוחר בגודל בינוני התגלתה בחוף דור כבר בשנת 2001, ומאז היא מהווה מוקד מחקר חשוב. הספינה, שתוארכה למאות החמישית-תחילת השישית לספירה, היא הקדומה ביותר בעולם שבה ניתן להבחין כי נבנתה בשיטת "שלד קודם" – שיטה זולה שהותאמה לשינויים בזירה הבינלאומית עם שקיעת האימפריה הרומית. קיימות שתי שיטות לבניית סירות עץ. הקדומה יותר היא שיטה שבה נבנה קודם הציפוי החיצוני ועליו הונחו לוחות הציפוי החיצוני. השיטה החדשה יותר מבוססת על בניית שידרת שלד וחיבור הלוחות לשלד בעזרת מסמרים בלבד. השינוי בין השיטות החל עם שקיעת האימפריה הרומית ועליית האימפריה הביזנטית, שגרם לירידה משמעותית בהשקעות הציבוריות של השלטון. לפיכך, נוצר צורך למצוא דרכים זולות יותר כדי לקיים את קשרי המסחר. שינוי שיטת הבניה של ספינות היתה אחת מהן.

זו הייתה ספינת סוחר באורך של כ-16 מטרים וברוחב של כ-5 מטרים שהפליגה לאורך חופי ישראל בתקופה הביזנטית, כשהיא מהווה תחליף מהיר ויעיל לשיירות יבשתיות. בשיוט האחרון שלה, נשאה הספינה אבני בנין מסותתות מכורכר מקומי והם אלה ששימרו אותה בצורה טובה למדי בכל אותן השנים.

טנטורה ודור, ויכוח היסטורי

קצת לפני הכניסה לחוף דור, מצדו הדרומי של כביש הגישה, ניצבת אנדרטת הנצחה לחללי חטיבת אלכסנדרוני שנפלו בקרב על טנטורה במאי 1948, כשבוע בלבד לאחר הקמת המדינה. עד אז התגוררו בכפר כ-1,500 תושבים ערבים, רובם נמלטו לפורדיס הסמוכה והוגלו משם זמן מה אחר כך. טנטורה, שהיתה בעבר כפר דייגים קטן, חרבה, ובמשך שנים רבות התחולל ויכוח היסטורי בנוגע לטענה שחיילי צה"ל ערכו טבח בתושבי המקום. כיום יש הסכמה כמעט כללית כי לא התחולל טבח בטנטורה, ואישים כמאיר פעיל ואסא כשר פרסמו מכתב התנצלות בפני לוחמי חטיבת אלכסנדרוני הוותיקים.

נחל תנינים

הוא אחד מנחלי האיתן האחרונים בארץ. נחל זה זכה לשמו העברי בשל היותו מקום מקלטו האחרון בארץ של תנין היאור שתועד כאן עד לראשית המאה ה-20. בניגוד למרבית נחלי החוף, נשמר הנחל נקי יחסית מזיהום ומקיים חי וצומח מגוונים.

עתיקות נחל תנינים

בתחילת התקופה הביזנטית (המאה ה-3 לספירה), הוקם מפעל מים ייחודי לניצול מי עינות תמסח השופעים כמקור מים לקיסריה. כיוון שהמעיינות נמוכים יותר מהסביבה, הוקמו שני סכרים. כך נוצר מאגר מים ענק בשטח של כ-5,000 דונם ובעומק 6 מטר. המפלס הגבוה אפשר את הזרמת המים בעזרת כוח המשיכה לכיוון קיסריה

באמת מים שכונתה "האמה הנמוכה", להבדילה מאמת המים "הגבוהה", המובילה מים מהמעיינות במעלה נחל תנינים.

הסכר בנחל תנינים שימש גם להפעלת מערכת מרשימה של טחנות קמח – הגדולה ביותר בישראל. בתקופה הביזנטית הוקמו כאן שש טחנות קמח. מתקן ויסות ייחודי שימש לשליטה בזרימת המים מהאגם, חלקם הוזרמו לעיר קיסריה ואחרים הוזרמו לטחנות הקמח. עודפי המים הוזרמו למורד הנחל.

לאחר התקופה הביזנטית, הוזנח המפעל ונוף האגם התחלף בביצות – ביצות כברה שיובשו רק בתחילת תקופת המנדט הבריטי, בניהול המהנדס דב קובלנוב. על שם הסכר נקרא הכפר שהוקם בתחילת המאה ה-20 מדרום לכאן – ג'סר א-זרקא (הגשר הכחול).

בתקופה העות'מאנית (1517-1917) פעלו כאן שבע טחנות קמח.

בשנים 2000-2002 הוחל במבצע נרחב לחשיפתו המלאה של מפעל הסכר והטחנות הקדומות, כחלק מהסדרת הניקוז במרחב. אחדות מהטחנות הביזנטיות והעות'מאניות שוחזרו כחלק מפיתוח השמורה, יחד עם אגם קטן לצד הסכר, המאפשר הפעלה של מספר טחנות קמח.

בשפך הנחל לים נמצא תל קדום – תל תנינים, הנכלל בתחום גן לאומי חוף ג'סר א-זרקא. באתר זה שכנה עיר שנבנתה באזור בתקופה הפרסית לפני כ-2500 שנה. העיר נקרא קרוקודילופוליס ("עיר התנינים"), כך שנראה שתנינים שכנו באזור כבר בתקופה זו. קרוקודילופוליס התקיימה עד התקופה הביזנטית ונראה שנחרבה בידי הערבים במאה השביעית.

דיזינגוף בנחשולים

לאחר כיבוש הכפר הערבי טנטורה במבצע "נמל" במלחמת השחרור, נשלחה ב-14 ביוני 1948 קבוצת צעירים יוצאי הפלמ"ח להחזיק במקום כחיל מצב. ההתיישבות לחוף הים היתה משאת נפשם של חברי קבוצה זו שהגדירה עצמה כבעלת זיקה לים בכלל ולדיג בפרט. טנטורה, על נמלה הקטן בחוף הכרמל מול זכרון יעקב, התאימה למטרה זו.

ההתיישבות היהודית והמזגה

עם תחילת ההתיישבות היהודית באזור זכרון יעקב ב-1882, החלה גם התעניינות בטנטורה. הברון רוטשילד רכש כאן אדמות, הושיב בכפר שתי משפחות איכרים והחל לתכנן הקמת מרכז תעשייתי שהיה אמור להיות קשור עם פיתוח ענף הגפן והיין באזור. ב-1891 הגיע לטנטורה, במימון הברון, הכימאי **מאיר דיזינגוף** (לימים ממיסדי אחוזת בית היא תל אביב, וראש עירייתה הראשון, על שמו קרוי אחד מרחובותיה הראשיים), והחל בהקמת שכונה יהודית שבמרכזה "המזגה" – בית חרושת חדיש לבקבוקי זכוכית עבור היקב שהקימו אז בזכרון יעקב לייצור יין.

עד מהרה התבררו הקשיים שגרמו לכישלון התכנית בהנהלת דיזינגוף: הביצות שהיו בסביבה גרמו לתחלואי קדחת בלתי פוסקים בקרב עובדי המזגה ומשפחותיהם, והטכנולוגיה לניצול החול כחומר גלם לזכוכית באירופה לא התאימה לחול המקומי משפת הים – הבקבוקים יצאו כהים ועקומים ונמצאו בלתי מתאימים ליקב. בקבוקים משומשים זולים הציפו את השווקים וכך התנפצו התקוות להתיישבות היהודית בטנטורה. המקום נעזב ב-1896

ובמשך השנים פורקו המבנים ונשדדו. רק שלד מבנה המזגגה שרד במקום, ולידו עצי אקליפטוס שניטעו ע"י המתיישבים.

ב-1978 החל השינוי הגדול: בקומה הראשונה התמקמה פעילות הארכיאולוגיה התת ימית וחפירות תל דור, תוך שיקום חלקי של המבנה. תוך מספר שנים קם מוזיאון "המזגגה" הפתוח לציבור. המוזיאון מציג ממצאים מתל דור ומקרקעית מפרציו ומנציח את מפעל הזכוכית. ביוזמת המועצה לשימור אתרי התיישבות נערכו עבודות חיזוק הקירות וכיסוי הגג בשנים 2005-2006, והבניין היפה ניצב בשלמותו במרכז נחשולים.

חאן זרעוניה

עד לפעולות הניקוז שנעשו על-ידי המתיישבים היהודים בראשית המאה ה-20, היה אזור זה של צפון השרון זרוע ביצות, ועל-כן לא משך התיישבות של קבע. מעדויות שונות ניתן ללמוד כי יישובים שונים ששכנו בעבר באזור ננטשו.

אזור זה היה למקום מושבם של שבטים נודדים ממוצא טורקמני, וכן של שבטי הע'ורארנה, שהיו בעלי אורח חיים נודדי, ולא היו בעלי עניין בפיתוח יישובי קבע וניצול של משאבי האזור.

בין השנים 1878-1884 חל שינוי באזור זרעוניה, הכולל בניה והתיישבות קבע. לאחר השתלטות אוסטרו-הונגריה על שטחי בוסניה-הרצגובינה, היגרו בוסנים מוסלמים לשטחי האימפריה העות'מאנית. הם הביעו את רצונם להישאר תחת שלטון מוסלמי ולא תחת שלטון אירופאי נוצרי. השלטון העות'מאני ראה ברצונה של קבוצה

מוסלמית אדוקה הזדמנות ליישב אזורים אסטרטגיים שלא היו מיושבים זה זמן רב בשל סיבות שונות, ותאמה את גישתו הכללית לעודד מתיישבים שונים, בעלי ידע חקלאי מודרני, להגר לתחומי האימפריה וליישב את אזורי הפריפריה. כך יושבו המהגרים הבוסנים, שכונו "בושנאקים" בפי הערבים, בארץ ישראל – באזור קיסריה ובשטחים שהקיפו אותה. בקיסריה עצמה הוקם כפר גדול, ואילו בשטחים הסובבים אותה הייתה התיישבות חקלאית של בעלי אחוזות.

מעדויות היסטוריות שונות עולה כי את השטח המצוי במפות כזרעוניה קיבל אפנדי בוסני בשם סאדק פאשה, שהתגורר במבנה האחזה שהוקם בזרעוניה. כרוב האחוזות באזור, הוא הוקם במרכז השטחים החקלאיים, במקום הגבוה ביותר על-מנת לשלוט על הנעשה מסביב, וכן על מנת להתרחק ככל הניתן משטחי ביצות הכבארה. לאחר מותו של סאדק פאשה, עברו אדמות זרעוניה לבעלות פאוזי בק.

התיישבותם של הבוסנים באזור הייתה כבעלי אחוזה, וסביבה התיישבו אריסים שונים שעידו את אדמתה, רובם ממוצא בדווי משבטי הע'ווארנה. אותם בוסנים שמרו על בידול מארסיהם, המשיכו לדבר תורכית ולשמור על מנהגיהם מבוסניה, ולא התערבו בשפה הערבית ובתרבות הערבית המקומית.

התיישבותם של הבוסנים נמשכה זמן קצר יחסית, וכבר בראשית המאה ה-20 נקנו שטחים אלו על-ידי יק"א (החברה היהודית להתיישבות), במטרה ליישבם על-ידי יהודים. יוצא מן הכלל היה שטחו של פאוזי בק, שהיה עוין את התיישבות היהודית באזור וסירב למכור את שטחיו ליהודים. רק בשנת 1948 נקנו שטחיו מצאצאיו.

מלחמת העולם הראשונה, שפרצה בשנת 1914, שיבשה את תוכניות יק"א והברון רוטשילד, אך לאחר סיומה ניגשה החברה במשנה מרץ לקדם את תוכניתה. פאוזי בק ישב, כאמור, בחלק מאדמות זרעוניה שלא נרכשו, ויק"א יישבה את השטחים שרכשה על-מנת להוכיח בעלות ולנסות לשכנע את פאוזי בק למסור את השטחים שכבר נרכשו. תושבים מזיכרון יעקב, ששאפו להתיישבות חקלאית, נענו ב-1919 בסירוב לבקשתם לרכוש בתשלומים חלקים מאדמות זרעוניה ושוני, היות והברון רוטשילד שאף ליישב במקום בעלי אמצעים שיוכלו להתיישב בלא תמיכה.

במבני האחזה של זרעוניה יושבו מספר קבוצות במהלך השנים. הקבוצה הראשונה יושבה ב-1920 ומנתה עשרה חברים, רובם ממשוחררי הגדוד העברי. הקבוצה יושבה במקום כשנה, וחלק מחבריה הועבר ב-1921 לגבעת בנימין.

בתחילת המאה ה-20 נקנה הנכס על ידי חברת פיק"א ובו ישבו חברי הקבוצות ההולנדית והקליפורנית לפני שהתיישבו בבנימינה. בהמשך אכלס חוות ניסיונות חקלאית. בשנות ה-60 הגיע המבנה לידי זוג חרדי, בעסקת חליפין עם המדינה, בני הזוג נקלעו לחובות והמבנה שועבד לבנק אגודת ישראל. בספטמבר 2005 הוציא כונס הנכסים של הבנק את הנכס למכרז ו-60 הצעות הוגשו. הגבוהה מבינן, בסכום של 2.66 מיליון דולר, הייתה של משפחת מוזס הידועה, בעלת העיתון "ידיעות אחרונות". המכרז של חאן זרעוניה הוא לחכירה, משפחת מוזס מקבלת את הזכויות למבנה בעוד מדינת ישראל, דרך מנהל הקרקעות, היא הבעלים.

תודות :

לאורי הרטמן על העריכה.

למשה שטאובר הטייס .

לחברות הסנוניות שאירחו אותי

קישור לסרטון: [לחץ כאן](#)
המסלול בפורמט Google Earth: [לחץ כאן](#)
המסלול בפורמט עמוד ענן: [לחץ כאן](#)
המסלול בפורמט gpx: [לחץ כאן](#)
למזג אויר במנחת: [לחץ כאן](#)
למפת Google Maps: [לחץ כאן](#)

עד הפעם הבאה- נתראה!!!
אבי הרטמן